

मराठी कादंबरी ते चित्रपट माध्यमांतर: पटकथा लेखनातील आव्हाने आणि रणनीती

श्रीमती सुरेखा बाबुराव नागरे¹, प्रा.डॉ. पौर्णिमा बोडके²

¹संशोधक विद्यार्थिनी, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, संशोधन केंद्र, क्रां.वसंतराव नारायणराव नाईक शिक्षण प्रसारक संस्थेचे कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, मराठी विभाग, नाशिक,

²संशोधक मार्गदर्शक, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, संशोधन केंद्र, क्रां.वसंतराव नारायणराव नाईक शिक्षण प्रसारक संस्थेचे कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, मराठी विभाग, नाशिक,

गोषवारा:

मराठी कादंबऱ्या आपल्या विस्तृत आणि सखोल वर्णनाने, मानवी भावनांनी आणि समाजातील खऱ्या चित्रणाने वाचकांना खूप आपलेसे करतात. पण जेव्हा या कादंबऱ्या चित्रपटात माध्यमांतरित होतात, तेव्हा पटकथालेखन करणे ही प्रक्रिया सर्वात गुंतागुंतीची, कठीण आणि सर्जनशील काम ठरते. मराठी कादंबऱ्यांचे चित्रपट माध्यमांतर ही एक सर्जनशील, बहुपर्यायी आणि तांत्रिक प्रक्रिया आहे. कादंबरी आणि चित्रपट या दोन माध्यमांतील अभिव्यक्तीतील मूलभूत फरक लक्षात घेतल्यास, या रूपांतर प्रक्रियेत पटकथा लेखन अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावते. कादंबरीत लेखक शब्दांनी वाचकांच्या मनात चित्र उभे करतो, पण चित्रपटात हे सर्व फक्त दोन ते अडीच तासात दाखवावे लागते. पात्रांच्या मनातील भावना, लांबलचक वर्णने, सूक्ष्म बदल आणि सामाजिक अनुषंगाने होणारे बदल यांना दृश्य भाषेत, संवादात आणि मौनात कसे बसवायचे, असा प्रश्न उभा राहतो.

या लेखामध्ये मी तीन प्रसिद्ध मराठी कादंबऱ्यांच्या चित्रपट रूपांतराचा अभ्यास केला आहे, ज्यामध्ये 'शाळा' (मिलिंद बोकील), '७२ मैल एक प्रवास' (अशोक व्हटकर), आणि 'जैत रे जैत' (गो. नी. दांडेकर) यांचा समावेश आहे. या प्रत्येक कादंबरीतून पटकथाकारांना कोणत्या अडचणी आल्या, कोणत्या आव्हानांना सामोरे जावे लागले आणि त्या अडचणी सोडवण्यासाठी कोणत्या रणनीती वापरल्या गेल्या, हे सोप्या भाषेत मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

या लेखातून विद्यार्थ्यांना आणि पटकथालेखकांना कादंबरी आणि चित्रपट रूपांतरातील आव्हाने आणि उपाय यांची चांगली कल्पना येईल. हा अभ्यास पटकथाकार, दिग्दर्शक, संशोधक आणि मराठी साहित्य-चित्रपट प्रेमींसाठी उपयुक्त ठरेल.

कीवर्ड्स: माध्यमांतर, मराठी कादंबरी, पटकथा लेखन, चित्रपट रूपांतर, आव्हाने, रणनीती, दृक्श्राव्य, पुनर्निर्मिती

प्रस्तावना

मराठी साहित्याचा विचार करता ललित लेखनातील इतर साहित्यप्रकारांपेक्षा कादंबरीचे स्थान खूप मोठे मानले जाते. वि. स. खांडेकर, ना. सी. फडके, रणजित देसाई, भालचंद्र नेमाडे, विश्वास पाटील, मिलिंद बोकील, शांता निसळ, बाबा भांड, गो. नी. दांडेकर यांसारख्या लेखकांनी आपल्या लेखनातून कादंबरीमध्ये मानवी जीवनाचे विविध पैलू मांडले आहेत. प्रेम, संघर्ष, गरिबी, सामाजिक रूढी, स्त्री-पुरुष संबंध, पौगंडावस्थेतील भावना, आदिवासी संस्कृती, धार्मिक कर्मकांड हे सगळे त्यांनी आपल्या कादंबरीत शब्दांतून जिवंत केले आहे.

पण जेव्हा या कादंबऱ्या चित्रपटात रूपांतरित होतात तेव्हा मोठी बदल प्रक्रिया सुरू होते. कादंबरी वाचक कादंबरी एकट्याने वाचतो आणि स्वतःच्या कल्पनेने मनात पात्रांचे, आजूबाजूच्या वातावरणाचे चित्र उभे करतो. चित्रपट मात्र प्रेक्षकांसमोर एकदम दृश्य रूपात येतो. यामुळे पटकथाकारावर खूप जबाबदारी येते. त्याला कादंबरीतील ३००-४०० पानांचे कथानक दोन ते अडीच तासात बसवावे लागते. पात्रांच्या अंतर्मनातील विचार दृश्यात दाखवावे लागतात. लांब वर्णने, संवाद किंवा मौनात म्हणजे चेहऱ्याच्या हावभावात किंवा बोलक्या डोळ्यात रूपांतरित करावी लागतात. आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे मूळ कादंबरीचा आत्मा टिकवताना प्रेक्षकांना चित्रपट आवडेल असेही बनवावे लागते. शिवाय चित्रपट बनवण्यासाठी निर्मात्याने भांडवल उभे केलेले असते. त्यामुळे त्याचाही विचार करावा लागतो.

‘शाळा’ (२०११), ‘७२ मैल एक प्रवास’ (२०१३), आणि ‘जैत रे जैत’ (१९७७) हे चित्रपट या प्रक्रियेचे उत्तम उदाहरण आहेत. हे चित्रपट प्रेक्षकांना खूप आवडले आणि त्यातील काहींना राष्ट्रीय पुरस्कारही मिळाले. पण यामागे पटकथाकारांची खूप मेहनत होती.

या लेखामध्ये मी या तीन कादंबऱ्यांच्या माध्यमांतर प्रक्रियेचा अभ्यास केला आहे. पटकथाकारांना येणाऱ्या मुख्य अडचणी काय आहेत आणि त्यावर त्यांनी या अडचणी सोडवण्यासाठी काय केले, हे तपशीलवार पाहिले आहे. हा अभ्यास मराठी साहित्य आणि चित्रपट यांच्या अभ्यासाला एक नवीन दृष्टिकोन देतो.

उद्दिष्टे:

१. मराठी कादंबरी ते चित्रपट माध्यमांतरात पटकथाकारांना येणारी प्रमुख आव्हाने ओळखणे आणि समजून घेणे.
२. ‘शाळा’, ‘७२ मैल एक प्रवास’, आणि ‘जैत रे जैत’ या तीन कादंबऱ्यांच्या चित्रपट रूपांतरात वापरलेल्या पटकथा लेखन रणनीतींचा सविस्तर अभ्यास करणे.
३. कादंबरीच्या शब्दरूपापासून पटकथेच्या दृश्यरूपापर्यंत होणाऱ्या रूपांतरण प्रक्रियेचा आणि त्यातील बदलांचा अभ्यास करून त्यावरील समस्यांवर मात करण्याच्या सोप्या पद्धती शोधणे.
४. भविष्यातील पटकथाकार, दिग्दर्शक आणि संशोधकांसाठी व्यावहारिक मार्गदर्शन तयार करणे, जेणेकरून मराठी साहित्य चित्रपट माध्यमात अधिक प्रभावीपणे येऊ शकेल.

विश्लेषण पद्धत:

या अभ्यासासाठी मी येथे गुणात्मक पद्धत वापरली आहे. मी वरील सर्व मूळ तीन कादंबऱ्या वाचल्या आणि त्यावर आधारित चित्रपट बारकाईने बघितले आहेत. कादंबरीतील मुख्य कथानक, व्यक्तिरेखा, वर्णने, अंतर्मन आणि सामाजिक संदर्भ यांची तुलना चित्रपटातील पटकथा, दृश्य रचना, संवाद, मौन आणि प्रतीक यांच्याशी केली आहे.

लिंगा हचिऑन यांच्या Adaptation Theory चा वापर देखील केला आहे, ज्यात माध्यमांतर ही केवळ नक्कल नसून सर्जनशील प्रक्रिया आहे, असे म्हटले आहे. याशिवाय चित्रपट समीक्षा, परीक्षण, दिग्दर्शक आणि पटकथाकारांच्या वेगवेगळ्या चॅनेल्सला दिलेल्या मुलाखती आणि त्या त्या वेळच्या वृत्तपत्रांमध्ये आलेल्या माहितीच्या आधारे उपलब्ध साहित्याचा आधार यासाठी घेतला.

सैद्धांतिक पार्श्वभूमी:

लिंगा हचिऑन यांच्या A Theory of Adaptation पुस्तकात म्हटले आहे की, माध्यमांतर ही “repetition without replication” आहे, म्हणजे मूळ असलेली गोष्ट परत नव्याने सांगणे, पण ती जशीच्या तशी न सांगता, नवीन रूपात सर्जनशीलतेने मांडणे होय. कादंबरी शब्दांवर अवलंबून असते, तर चित्रपट दृश्य, ध्वनी, अभिनय आणि कॅमेरा यांच्यावर अवलंबून असतो.

चित्रपटांमध्ये मराठी कादंबऱ्यांचे रूपांतर करताना विजय तेंडुलकर, सतीश आळेकर, जब्बार पटेल, सुजय डहाके, राजीव पाटील, रवी जाधव यासारख्या पटकथाकार आणि दिग्दर्शक या लोकांनी त्याला एक वेगळी दिशा आणि उंची दिले आहे. त्यांच्या कामात कादंबरीचा मूळ हेतू जपला जातो, पण त्याचबरोबर चित्रपटाला कलात्मक आणि व्यावसायिक यश देखील मिळवून दिलेले दिसते. एखादी गोष्ट सांगताना पटकथा लेखकासमोर तीन गोष्टी सर्वात महत्त्वाच्या असतात त्या म्हणजे, कथा किती लांब आहे, भावना कशा दाखवल्या जाणार, आणि प्रेक्षकांची अपेक्षा काय आहे.

निवडक कादंबऱ्यांचा अभ्यास:

१. जैत रे जैत

जैत रे जैत ही गो. नी. दांडेकर यांची १९६५ ची प्रसिद्ध मराठी कादंबरी आहे. ती ठाकर आदिवासींच्या म्हणजे महाराष्ट्रातील डोंगरात राहणाऱ्या एका छोट्या जमातीच्या जीवनावर आधारित आहे. १९७७ मध्ये जब्बार पटेल यांनी या कादंबरीवर आधारित चित्रपट काढला. पटकथा आणि संवाद सतीश आळेकर व अनिल जोगळेकर यांनी लिहिले. चित्रपटात मोहन आगाशे (नाग्या) आणि स्मिता पाटील (चिंधी) मुख्य भूमिकेत आहेत. या चित्रपटात सात ते आठ गाणी असून हा चित्रपट पूर्णपणे संगीतमय झाला आहे आणि त्याला हृदयनाथ मंगेशकर यांनी संगीत दिले आहे.

कादंबरीत मुख्य नायक नाग्या हा ठाकर जमातीचा एक तरुण आहे. तो आपल्या वडिलांच्या प्रभावाने 'पुण्यवंत' होण्याचे स्वप्न बाळगतो. त्यासाठी तो आदिवासी समाजातील काही प्रथांना स्वतः पुरता विरोध करतो. स्वतःला बांधून घेतो, जसे घुबड, कावळा खायचे नाही. आदिवासी समाजात या चालीरीती आधी पासून चालत आलेल्या आहे, पण नाग्याला पुण्यवंत व्हायचे आहे म्हणून तो हे सर्व खात नाही. एकदा मधमाशी चावल्याने त्याचा एक डोळा निकामी होतो. तेव्हा त्याचा सूड घेण्याचा निश्चय अधिक दृढ करून. लिंगोबा डोंगरावर जाऊन राणी माशी मारण्याचा निश्चय करतो.

दरम्यान चिंधी ही अत्यंत धाडसी मुलगी नाग्याच्या प्रेमात पडते. चिंधी आपला पहिला दारूबाज आणि भित्रा नवरा सोडून माहेरी आली आहे. चिंधी आणि नाग्या या दोघांचे प्रेम खूप गोड आणि नैसर्गिक आहे. पण नाग्याची आई याला विरोध करते. नंतर दोघांचे लग्न होते, शेवटी नाग्या डोंगर चढतो, राणी माशी मारतो (खरतर राणी माशी उडून गेलेली असते पण चिंधी त्याला समाधानासाठी राणी माशी मेली अस सांगते.) पण चिंधी मात्र मधमाश्यांच्या हल्ल्यात मरते. कादंबरीचा शेवट 'जैत रे जैत' (जिंकलो तरी हारलो) असा शोकांतिक आहे. कादंबरीची खास गोष्ट म्हणजे ती आदिवासींच्या दैनंदिन जीवन, जंगल, मधमाशा पकडणे, देव-धर्म, प्रेम आणि स्वप्न यांचे खूप जिवंत वर्णन करते. लेखकाने भाषा सोपी आणि लोकभाषेसारखी ठेवली आहे.

चित्रपट कादंबरीशी खूप जवळ आहे, पण तो अधिक संगीतमय आणि दृश्यमय बनवला आहे. नाग्या आणि चिंधीची प्रेमकथा, चिंधीचा धाडसी स्वभाव, मधमाश्यांचा संघर्ष, डोंगर चढण्यासाठी केलेला जीवाचा आटापिटा हे सगळे खूप सुंदर दाखवले आहे. मोहन आगाशे आणि स्मिता पाटील यांचा अभिनय अप्रतिम झाला आहे. चित्रपटाचे संगीत आजही लोकप्रिय आहे (जांभूळ पिकल्या झाडाखाली..... , मी रात टाकली..... ,आम्ही ठाकर ठाकर इ.). गाणी कथेत नैसर्गिकरित्या येतात आणि आदिवासी संस्कृती दाखवतात. चित्रपटाने राष्ट्रीय पुरस्कार मिळवला आणि संगीतामुळे तो मराठी चित्रपटसृष्टीत अमर झाला. पण तिकीट खिडकीवर तो फारसा यशस्वी झाला नाही, कारण तो व्यावसायिकपेक्षा कलात्मकतेकडे जास्त झुकलेला आहे.

आव्हाने: कादंबरीतून चित्रपट बनवणे सोपे नाही. वर्णनात्मक शैली दृश्यात आणणे हे तसे खूप आव्हानात्मक काम आहे. कादंबरीत जंगल, लिंगोबाचा डोंगर जो पूर्णपणे सुळका आहे , मधमाशा दाखवणे, राणीमाशीला मारण्यासाठी डोंगरावरून दोरी टाकून खाली लटकणे, आदिवासींच्या सवयी यांचे लांबलचक वर्णन आहे. ते चित्रपटात दाखवायचे म्हणजे खूप दृश्य, शॉट्स आणि लोकेशन लागते. आंतरिक भावना जसे नाग्याचे स्वप्न, चिंधीचे दुःख शब्दांत सांगणे सोपे, पण स्क्रीनवर दाखवणे कठीण. ठाकर जमातीची खरी भाषा, रीती-रिवाज, त्यांची वेशभूषा दाखवणे, आदिवासींसारखे

त्वचा काळवंडलेली दाखविणे, देव-धर्म दाखवणे. चुकीचे दाखवले तर लोक टीका करतील ही भीती, प्रेमकथेत गरोदरपणा, शारीरिक संबंध यांसारखे संवेदनशील मुद्दे हाताळणे तितके सोपे नसते. कादंबरी पूर्ण वाचायला काही दिवस लागतात, चित्रपट फक्त २ तासात सगळे सांगायचे. काही भाग कमी करावे लागले. चित्रपटात गाणी टाकत असताना ते कथेला अडथळा होणार नाही याची काळजी घेणे.

रणनीती: कर्नाळा, ठाकरवाडी, रायगड भागात खऱ्या आदिवासी वस्तीत शूटिंग केले. यामुळे संस्कृती खरी दिसली. अभिनेते-कलाकार आदिवासी लोकांच्या सहवासात राहिले ज्यामुळे आदिवासी लोकांच्या चालण्या, बोलण्याची, उठण्यावसण्याची पद्धत शिकता येईल, आणि पडद्यावर खरा आदिवासी वाटेल. हृदयनाथ मंगेशकर यांनी आदिवासींच्या मनात कसे गाणे येईल याची कल्पना करून संगीत तयार केले. ना. धो. महानोर यांनी गीते लिहिली. गाणी कथानकाशी इतकी जोडली की ती गाणी कथा पुढे नेतात, उदा. चिंधी जेव्हा पैसे देऊन नवऱ्याकडून रीतसर वेगळी होते तेव्हा. 'मी रात टाकली' हे गाणे येते. सतीश आळेकर यांनी संवाद सोपे, भावनिक आणि आदिवासी बोलण्यासारखे ठेवले आहे, त्यामुळे प्रेमकथा खरी वाटते. आख्यान पद्धतीने ही कथा पुढे नेली त्यामुळे त्याला एक वेगळेपण आले.

२. ७२ मैल एक प्रवास (अशोक व्हटकर - चित्रपट २०१३, दिग्दर्शक: राजीव पाटील)

अशोक व्हटकर यांची ही आत्मचरित्रात्मक कादंबरी आहे. १३ वर्षांच्या अशोकला वसतिगृहात राहायचे नसते, त्यामुळे तो साताऱ्यातील वसतिगृहातून पळून ७२ मैल चालत कोल्हापूर गाठतो, पण त्याच्या या ३ दिवसांच्या प्रवासात त्याला आयुष्यभरचे तत्वज्ञान राधाक्का नावाची एक अडाणी बाई देवून जाते, जी आयुष्याच्या आणि अनुभवाच्या शाळेतून शिकलेली असते. ते मिळालेले ज्ञान ती अशोकला देते, म्हणजे लेखकाला ती जगण्यासाठी आयुष्यभराची पुंजी देवून जाते. राधाक्काशी भेट झाल्यावर तो गरिबी, सामाजिक विषमता आणि जीवनाचे धडे शिकतो. "७२ मैल – एक प्रवास" ही कथा एका मुलाच्या प्रवासातून सामाजिक वास्तव उलगडते. पटकथेत प्रवास हा केवळ भौतिक नसून भावनिक आणि सामाजिक प्रवास म्हणून मांडला आहे. छोट्या छोट्या प्रसंगातून एका आईची भावनिक, मानसिक कुचंबना दिसून येते, लाचारी दिसून येते. उदा. मुलाच्या पोटात लाहयांचे मूठभर दाणे जावे म्हणून स्वतःची अब्रू गहाण ठेवते. प्रत्येक प्रसंग हा स्वतंत्र असूनही एकमेकांशी जोडलेला आहे. ही संरचना टिकवून ठेवणे हे पटकथाकाराचे मोठे यश आहे. कादंबरीतील मुख्य आशय, घटना आणि संदेश जपला गेला आहेत, मात्र चित्रपटासाठी काही प्रसंग अधिक नाट्यमय करण्यात आले आहेत.

चित्रपटात वास्तवावर भर देण्यात आला आहे लोकेशनस, पात्रांची भाषा आणि परिस्थिती यामध्ये प्रामाणिकता दिसून येते. राधाक्काचा आणि अशोकचा प्रवास हा मूळ रस्त्यावरून आहे, त्यामुळे दिग्दर्शकाने बाहेरचे लोकेशन तिथे ठेवले आहे. प्रत्यक्ष रस्त्यावर हे दृश्य चित्रित केली आहे. यामुळे प्रेक्षकाला कथा अधिक जवळची वाटते.

आव्हाने: एका आत्मकथनाला दृश्य प्रवासात बदलणे सोपी गोष्ट नाही, त्याचप्रमाणे, त्यातील लहान मुलांच्या अंतर्मनातील चाललेला संघर्ष दाखवणे. आणि लांब पायी प्रवास दाखवण्यासाठी प्रत्यक्ष रस्त्यावर उतरून, लहान मुलांना घेऊन तो प्रवास कसा करायचा हे मोठे आव्हान दिग्दर्शकापुढे होते. आणि एवढे करून चित्रपट रंजक कसा ठेवायचा हाही प्रश्न होताच.

रणनीती: पटकथाकाराने जर्नी हे तंत्र इथे वापरले आहे. त्यामध्ये संवाद फार कमी करून दृश्ये, मौन आणि चेहऱ्यावरील भाव जास्त ठेवले आहे. राधाक्काच्या भूमिकेला न्याय मिळवा, प्रत्यक्षातील राधाक्का हुबेहूब साकारली जावी यासाठी स्मिता तांबे सारखा चेहरा इथे घेतला, स्मिता तांबेनी त्यांच्या अभिनयातून राधाक्का भूमिकेत मातृत्व आणि करुणा चांगली उतरवली आहे. चिन्मय संत याने अशोकच्या भूमिकेत आपल्या अभिनयाने बालकाची निरागसता आणि परिपक्वता दोन्ही दाखवली आहे. प्रवासातील छोट्या-छोट्या घटना भावनिक पणे चित्रपटात उतरवल्या आहे जेणेकरून प्रेक्षकांना भावनिक रित्या बांधून ठेवता येईल. जसे अशोकला बस मधून बाहेर ढकलून देण्याचा प्रसंग, तेव्हा राधाक्का आपल्या साडीचा काठ फाडून अशोकच्या जखमेवर बांधते. एकूणच, "७२ मैल – एक प्रवास" हे एक प्रभावी माध्यमांतर

झाले आहे जे सामाजिक वास्तव आणि मानवी संघर्ष यांचे प्रामाणिक चित्रण करते. डोळ्यांचे हावभाव, शांतता, आणि सूक्ष्म अभिनय यांचा वापर करून

३. शाळा

शाळा ही चित्रपट मिलिंद बोकिळ यांच्या कादंबरीवर आधारित आहे, २००४ मध्ये ही कादंबरी प्रकाशित झाली. त्या कादंबरीचे २०११ साली चित्रपटात रूपांतर झाले. सुजय डहाके यांनी त्या चित्रपटाचे दिग्दर्शन केले. अविनाश देशपांडे यांनी पटकथा लिहिली. ती कादंबरी पौगंडावस्थेच्या अशांततेतल्या हालचालींवर आधारित आहे, या वयात मुलांच्या अंतर्मनात खूपच खळबळ चालू असते. ते वयाच्या अशा उंबरठ्यावर असतात जिथे ते पुर्णपणे स्वप्नाच्या जगात जगत असतात. या कादंबरीत लेखकाने शाळेतील बँचवरचे छोटे छोटे क्षण, मुलांच्या या वयातील मुलींविषयीच्या गप्पा, त्यांना प्रेमाने दिलेली नावे, उदा. “ऐ पेंडशा, तुझी लाईन भाषण करते बघ”. लाईन, केवडा अशी मुलींना दिलेल्या नावाने बोलणे, शाळेतील शिक्षकांना दिलेली टोपणणावे, पहिल्यांदा प्रेमात पडल्यानंतरचा मनातील उडालेला गोंधळ आणि शेवटी मनातील प्रेम कायम अधुरे राहण्याची सल .या सर्व भावना लेखकाने कादंबरीत अगदी बारीक सारिक गोष्टीतून विस्ताराने मांडल्या आहे.

आव्हाने: कादंबरीमध्ये अनेक लांबलचक वर्णनं आलेली आहेत. उपकथानके आहेत. उदा. सुमीच्या गालावर पडणारी खळी किंवा मुलांच्या मनातील गोंधळ शब्दांत सांगायला आणि वाचायला चांगला वाटतो, पण चित्रपटात दाखवणे कठीण असते कारण, दोनशे ,तीनसे पानांचे कथानक दोन ते अडीच तासात बसवणे मोठे आव्हानात्मक काम असते.

रणनीती: पटकथाकार अविनाश देशपांडे यांनी ‘शो, डोन्ट टेल’ (दाखवा, सांगू नका) तंत्र वापरले. मुलांची सायकलची सफर, पाऊस पडत होता, त्यातूनच दोघे एकमेकांना भेटले. शाळेची घंटा वाजणे, आत बाहेर किरकोळ गोंधळ. कादंबरीतील अनेक उपप्रसंग, दुय्यम पात्रे आणि अंतर्गत संवाद वगळून मुख्य कथानक एका रेखीय प्रवाहात आणले आहे. हे करत असताना त्यातील भावनिक गाभा जपण्याचा प्रयत्न दिग्दर्शक आणि पटकथाकाराने केलेला स्पष्टपणे दिसतो. उदा. डोळ्यांचे हावभाव, शांतता, आणि सूक्ष्म अभिनय यांचा वापर करून, किशोरवयीन प्रेम, लाज, असुरक्षितता आणि मैत्री यांचे चित्रण संवादांपेक्षा दृश्यांद्वारे केले गेले आहे. अविनाश देशपांडे यांनी फक्त दाखवलं, काहीही सांगितलं नाही. बोलणे कमी, दृश्यातून आणि हावभवातून प्रकटीकरण जास्त. परिणामी चित्रपटाने सर्वांकृष्ट चित्रपट आणि सर्वांकृष्ट पटकथा पुरस्कार मिळवला. प्रेक्षकांनाही आपआपल्या शाळेतील दिवस आणि त्या आठवणी परत एकदा ताज्या झाल्या.

पटकथा लेखनातील मुख्य आव्हाने:

१. कादंबरीतील दीर्घ कथानक दोन ते अडीच तासात बसविणे.
 २. अंतर्मन आणि वर्णनं दृश्यात रूपांतरित करणे.
 ३. गरिबी, धार्मिक रूढी, आदिवासी जीवन यांना दाखवताना प्रेक्षक दुखावले जाणार नाहीत याची काळजी.
 ४. चित्रपट यशस्वी व्हावा यासाठी काही बदल करणे, पण मूळ कादंबरीचा आत्मा टिकला जाईल याची काळजी घेणे.
- मराठी कादंबरी चित्रपटात रूपांतरित करताना पटकथा लेखन ही आव्हानं आणि संधी दोन्ही असलेली प्रक्रिया आहे. शाळा, ७२ मैल, आणि जैत रे जैत या उदाहरणांवरून दिसते की, योग्य रणनीती वापरली तर कादंबरीचा आत्मा टिकतो आणि चित्रपटही प्रेक्षकांना भावतो. आज डिजिटल प्लॅटफॉर्मस आल्याने नव्या शक्यता निर्माण झाल्या आहेत. पटकथाकारांनी या रणनीती वापरून मराठी साहित्याला जास्तीत जास्त प्रेक्षकांपर्यंत नेले पाहिजे. भविष्यात अशा अभ्यासाने नवीन पटकथाकारांना मदत होईल आणि मराठी चित्रपटसृष्टी अधिक समृद्ध होईल.

निष्कर्ष:

१. जैत रे जैत आणि ७२ मैल एक प्रवास आणि शाळा या तीनही चित्रपटांमधून दिसते की, साहित्यकृतीचे चित्रपट रूपांतर यशस्वी होण्यासाठी माध्यमांच्या मर्यादा ओळखून सर्जनशील अनुवाद करणे आवश्यक आहे.
२. वास्तविक लोकेशन, नैसर्गिक संवाद, प्रभावी संगीत आणि उत्कृष्ट अभिनय यांच्या माध्यमातून वरील चित्रपटांनी मूळ साहित्याचा आत्मा टिकवला आहे.
३. रूपांतर प्रक्रियेत मूळ साहित्याच्या आत्म्याला आदर देत नव्या माध्यमाच्या शक्यता (दृश्य, संगीत, अभिनय, प्रवास) चा सर्जनशील वापर केल्यास चित्रपट टिकून राहतो. जैत रे जैत कलात्मक यश मिळवून अमर ठरले, तर ७२ मैल एक प्रवास जीवनमूल्ये आणि मातृत्वाचे प्रभावी चित्रण करून प्रेक्षकांच्या मनात स्थान मिळवून, प्रेक्षकांना प्रभावित केले. तर शाळा ने पौंगडावस्थेतील मनाची घालमेल उत्कृष्ट मांडलेली आहे. हे तीनही उदाहरणे सिद्ध करतात की, यशस्वी रूपांतर हे केवळ कथा सांगणे नसून, साहित्य ते चित्रपट या माध्यमांतील सर्जनशील अनुवाद आहे. ज्यामुळे मराठी चित्रपटसृष्टी अधिक समृद्ध होते.

संदर्भ

१. Hutcheon, Linda. A Theory of Adaptation. 2nd ed. New York: Routledge, 2013 (Original work published 2006).
२. नेमाडे, रंजना. पटकथा लेखन. प्रथम आवृत्ती. लातूर, मुक्तरंग प्रकाशन, ६ एप्रिल २०१९.
३. सपकाळ, डॉ. अनिल. मराठी चित्रपटाची पटकथा. द्वितीय आवृत्ती. पुणे, अनुबंध प्रकाशन, २०१२. पान.न. ३०, ३१
४. बोकील, मिलिंद. शाळा. मौज प्रकाशन गृह, पहिली आवृत्ती, २००४. पृ. क्र. ४८
५. व्हटकर, अशोक. ७२ मैल एक प्रवास, पाप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्र. आ. १९८९, मुंबई
६. दांडेकर, गो. नी. जैत रे जैत. कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, आठवी आवृत्ती पुनर्मुद्रण, २०२३, पृ. क्र. १४
७. शाळा, चित्रपट, सुजय डहाके (२०११)
८. ७२ मैल एक प्रवास, चित्रपट, राजीव पाटील (२०१३)
९. जैत रे जैत, चित्रपट, जब्बार पटेल (१९७७)